

Dinamica relațiilor interetnice din ultimul deceniu

ISTVÁN HORVÁTH & MARIUS LAZĂR

Integrarea diversității etno-culturale a fost (și sub multe aspecte încă mai rămîne) unul dintre aspectele dificile ale procesului de democratizare a României.

Dificultățile țin de variate motive, cele mai frecvent invocate fiind reziduurile mentalitare ale național-comunismului ceaușist¹, respectiv, în perioada de după 1989, instrumentalizarea (dusă adeseori pînă la paroxism) naționalismului în politica românească².

Cu toate acestea, există fenomene pe baza cărora putem presupune că s-a petrecut o schimbare atît a modului în care elita politică înțelege să gestioneze dimensiunile politizate ale diversității etno-culturale, cît și a raportării populației față de această diversitate în general, și față de anumite problematizări politice în jurul acestui subiect în particular.

Valorizarea politică a acestor schimbări prin ridicarea la rang de model de referință a variatelor gesturi și decizii politice din ultimii cinci ani, respectiv protestele unor lideri UDMR pe marginea unor asemenea evaluări, sînt semne evidente ale ambiguității acestor schimbări. Articolul de față nu dorește spulberarea confuziilor existente, ci reliefaarea unor echivocități, probabil inerente unor situații în care se încearcă lămurirea semnificațiilor de durată ale unui proces în plină desfășurare. Ne vom concentra cu precădere la analiza unor date empirice referitoare la relațiile interetnice produse în ultimul deceniu, cu intenția vădit critică a eficienței cu care acest tip de discurs analitic își aduce contribuția la reflecția privind dinamica relațiilor interetnice. De asemenea menționăm că din varii motive, unele dezvoltate pe parcurs, ne vom referi mai ales la relația româno-maghiară, și nu la tot spectrul relațiilor interetnice din România.

Referitor la schimbările intervenite la nivelul politicului este remarcabil un oarecare proces de detensionare a relațiilor interetnice din România, în speță a relației dintre statul român și minoritatea maghiară. Cert este că actualmente cîmpul

politic, structurat în relație cu problema integrării celei mai numeroase minorități din România, prezintă o configurație mai puțin marcată de tensiuni fundamentale, și mult mai orientată către formule politice de gestionare a aspectelor contencioase ca în prima parte a deceniul trecut.

Pînă în 1996 anatimizarea sau cel puțin delimitarea de UDMR a fost o modalitate frecvent uzitată de majoritatea partidelor politice românești pentru a-și manifesta opțiunile naționale³. Este suficient să ne gîndim la ultimatumul (suficient de teatral ca să nu existe nici un dubiu asupra naturii ei electorale) din 1995 al Convenției Democratice, care a dus — după o perioadă relativ îndelungată de alianță de opoziție — la divorțul de UDMR. Pe fond au fost aduse acuze identice cu cele vehiculate de partidele ultranaționaliste, singura diferență fiind că polul — considerat pe atunci *cel* democratic — nu a împărtășit măsurile radicale propuse de acerbii apărători ai națiunii.

Practic acest episod este relevant pentru acea perioadă, în fervoarea cu care s-a formulat problema națională, ideea de negociere politică cu un partid etnic și problema integrării politice a maghiarilor din România era exclusă. Eșecul negocierilor *de culise* de la Neptun din 1993 între PDSR și UDMR⁴, divorțul, anterior prezentat, de UDMR al CDR, sînt semne clare că pe tematica minoritară nu se puteau concepe legături cu valențe cît de cît pozitive între actorii politici.

În acest context procesul de acomodare a UDMR în relația cu statul român, de integrare în cîmpul politic românesc — început cu cooptarea acestui partid la guvernare în 1996, întărit de modul în care, urmare a alegerilor din 2000, PDSR a înțeles să includă o parte din cererile UDMR în programa de guvernare — poate fi considerat o schimbare de direcție radicală.

După 1996 asistăm la o restructurare a relațiilor dintre diferiți actori politici, respectiv la o reevaluare a problemei minoritare în contextul politic. Mai precis, o parte din problemele ridicate de UDMR devin legitime, și chiar dacă nu întotdeauna soluționate pozitiv, sînt incluse pe agenda dezbaterilor politice. UDMR iese din poziția defensivă, renunțînd la tactica ofensivei indirecte, făcută prin internaționalizarea problemei maghiarilor din România. și chiar dacă în retorica naționalistă, parteneriatul cu UDMR este un gest de trădare națională, se vehiculează ideea unei poziții speciale a acestui partid în politica românească, mergînd pînă la declarații politice (adevărat foarte conjuncturale) ce lasă să se întrezărească posibilitatea imaginării unei formule consociative.

Aceasta este partea frumoasă a poveștii evoluțiilor de după 1996. Gesturile politice majore care au fundamentat această reorientare pot fi și au fost frecvent explicate prin referiri la obiective politice fără legătură directă cu gestionarea macro-politică a diferențelor cultural — identitare⁵ (nevoie de sprijin parlamentar, considerente de imagine etc). Prin urmare, se poate afirma că nu s-au petrecut schimbări majore la nivelul modului de reprezentare, formulare a problemei integrării diversității etnice (Andreescu, G, 1999). Determinante în evoluțiile

etnopolitice, în lipsă de strategie pe termen lung, rămân calculele politice, rațiunile fie externe, fie de confort parlamentar al partid(-elor)ului la guvernare.

În pofida schimbărilor de tactică și a începutului structurării unui câmp relațional în jurul problemelor etnopolitice, în care actorii nu se mai contestă ci se recunosc reciproc, în care există mecanisme mai mult sau mai puțin instituționalizate de detensionare, nici limbajul discursului politic despre problema minoritară încă nu s-a schimbat într-un mod semnificativ, rămânând încă la un nivel rudimentar (Oprescu, D. 2001, p. 53).

Totuși nu putem ignora câteva dezbateri publice bine articulate în legătură cu variatele aspecte ale interferenței politicului cu etnicul, fie cele referitoare la redefinirea bazei constitutive a comunității politice (vezi o sinteză la zi a dezbaterii în Haddock, B., Caraiani, O., 1999), fie acelea legate de variatele soluții macropolitice menite să reglementeze integrarea minorității maghiare⁶. Ca atare, chiar dacă în dezbaterea politică, nu este observabilă nici o deschidere față de redefinirea de fond a problemei minoritare, pe piața ideilor există variate abordări alternative.

Un prim element demn de reținut ar fi schimbarea — la nivelul practicii politice — a modului de raportare la diversitatea etno-culturală, fiind evidentă trecerea de la o politică de contestare reciprocă la una de acomodare, dar fără asumarea consecventă a unor modele conturate ale politicilor de acomodare⁷. Problema majoră nu este lipsa de angajamente principiale sau strategii de perspectivă bine articulate, ci înainte de toate de modul deficitar și lipsit de perspectivă în care variatele intenții politice sînt traduse în politici publice (Oprescu, D. 2001), respectiv în palimpsestul dezbaterilor care implică probleme legate de minorități, ultimul strat de europensim este prea subțire, deseori răzbate culoarea maro.

Un alt aspect pe care se concentrează articolul de față, este identificarea unor eventuale modificări în modul în care opinia publică se raportează la tendințele anterior schițate ale dinamicii din sfera etnopoliticului.

Fără să avem intenția unei analize exhaustive, am încercat să identificăm cercetările empirice majore din domeniu. Asumîndu-ne parțialitatea inventarului încercăm să oferim și o evaluare a impactului acestor investigații. Mai ales din considerente de volum ne vom concentra mai ales pe analizele făcute în legătură cu minoritatea maghiară.

Astfel am identificat, între primele cercetări referitoare la relațiile interetnice din România, două anchete realizate în 1992, care au stat la baza mai multor articole publicate în revista *Sociologia Românească*, din care o parte preluate într-un volum colectiv publicat în 1995 (Abraham, D., Chelcea, S., Bădescu, I. 1995).

Luat în ordine cronologică urmează anchetele efectuate de Mircea Kivu⁸ între 1994-1996, care au furnizat un volum considerabil de date, dar nu avem cunoștință de prelucrări sistematice, și bine așezate în contextul etnopolitic al perioadei.

Seria continuă, și după 1996, în 1997 în cadrul programului Barometrul Opiniei Publice CURS include⁹ mai multe întrebări referitoare la relațiile interetnice. Iarăși în afară de prelucrările primare publicate într-o broșură (CURS 1997) nu avem cunoștință de alte analize.

Centrul de Cercetare a Relațiilor Interetnice din Cluj (CCRIT) a efectuat mai multe anchete de amploare referitor la relațiile interetnice. Prima la sfârșitul anului 1997 la nivelul Transilvaniei, în colaborare cu Institutul de Sociologie a Universității de știință Eötvös Loránd din Budapesta. și în acest caz, au circulat vreme relativ îndelungată doar prelucrările primare (Culic, I., Horváth I., Lazăr, M., Magyari N 1998). Ulterior au apărut câteva interpretări mai consistente (Culic, I. 1999, Csepeli Gy. et al. 1998, Csepeli Gy., Örkény A. Székelyi M.¹⁰, 2000) ale celor care au colaborat la proiectarea anchetei.

O altă anchetă, efectuată tot de CCRIT, în vara anului 2000 s-a concentrat pe problema conviețuirii româno-maghiare din Harghita Covasna, apărind o sinteză comprehensivă, ce prezintă rezultatele anchetei, în contextul mai larg al modului cum este construit de către politic contenciosul legat de cele două județe cu populație majoritară maghiară (Lazăr, M. 2000a).

Tot în același an CCRIT a realizat o anchetă națională, prima din seria *Etnobarometrelor* inițiată de Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, în afară de prelucrările primare (Culic, I., Horváth I. and Lazăr, M. 2000) au fost publicate și câteva analize despre variatele aspecte ale relațiilor interetnice (Culic, I., Horváth, I. și Raț, C. 2000)

Și în final, dar nu în ultimul rând, menționăm ancheta efectuată în 1998, care a stat la baza unei elaborări analitice mai de amploare a Alinei Mungiu-Pippidi (1999).

Acestea au fost cercetările care au aplicat chestionare în paralel pe populația română și maghiară.

În afară de aceste anchete s-au efectuat și o serie de cercetări care s-au concentrat exclusiv pe maghiarii din România. Două realizate de CCRIT (în 1999 și 2000), ale căror date au fost făcute publice sub forma unor broșuri destinate presei, prelucrarea unor aspecte ce prezintă interes științific este în derulare.

Mai avem cunoștință despre o serie de cercetări efectuate de Institutul Balázs Ferenc din Ungaria¹¹, în faza actuală a unei cercetări bibliografice, care urmărește identificarea publicațiilor referitoare la relațiile interetnice din România, am identificat un singur articol publicat pe baza rezultatelor cercetării (Sorbán, A. 1999). Dintre publicațiile care cuprind prelucrări ale unor date empirice despre minoritatea maghiară din România menționăm cartea lui Gereben F. (1999).

Mai avem cunoștință și despre alte cercetări, mai ales din surse private, dar neidentificând pînă la ora actuală publicații în care rezultatele să fi fost făcute publice, nu le menționăm aici.

Inventarul acestor cercetări este în mod implicit și o diagnoză parțială. În primul rând este vorba de lipsa de organizare a comunicării în domeniul științelor socio-umane. Căci chiar dacă după 1989 sociologia, în general științele socio-umane din România s-au reprofesionalizat relativ repede, sînt încă departe de acel nivel de instituționalizare (și finanțare) care să permită o muncă sistematică și o structurare adecvată a acestui cîmp de comunicare și producție științifică (Lórinz D. J. 2000).

În acest context nu fac excepție nici analizele referitoare la relațiile interetnice. Deși s-au efectuat cîteva cercetări empirice de amploare, pe baza rezultatelor obținute cu greu se poate contura o viziune coerentă despre eventualele transformări care ar fi intervenit în timp, în legătură cu modul cum populația s-a raportat la diferitele problematizări legate de integrarea diversității culturale.

O problemă esențială o reprezintă diseminarea deficitară a rezultatelor cercetării, publicațiile de specialitate avînd doar relatări ocazionale în acest sens. Chiar și excepțiile menționate aici (publicarea în *Sociologie Românească* sau în *Revista de Cercetări Sociale* a unor prelucrări, sau articole scrise pe bază de date ale unor anchete) întăresc într-un anumit sens cele mai sus afirmate, și anume prin faptul că în aceste reviste ulterior n-au prea mai apărut articole similare. Nici revistele specializate pe probleme etnopolitice, sau legate de minorități (practic singura publicație internă, cu pretenții academice, de acest gen fiind *Alteră*) nu au preluat acest rol, de a relata despre cercetări și de a prezenta o parte din datele rezultate.

Indiferent de rațiuni un lucru rămîne cert: diferitele publicații de specialitate nu reușesc să oglindească dinamica producției științifice din acest domeniu al relațiilor interetnice. Ca atare dificultatea de a avea acces la datele diferitelor cercetări depășește cu mult eforturile unei simple documentări, constituindu-se de multe ori ca o investigație în sine.

Desigur, aceste lipsuri nu țin de responsabilitatea, competența și obiectivele, mai mult sau mai puțin consecvent urmărite ale redacțiilor, ci și de specialiștii care lucrează în domeniu, de responsabilitatea și interesul lor pentru a prelucra și publica rezultatele.

După cum am văzut rezultatele multor anchete sînt valorificate doar la nivelul unor prelucrări primare sub forma unor broșuri destinate unui public larg. Poate că unul dintre motivele pentru care se evită comentarea (prelucrarea mai complexă?) a datelor este intenția de a păstra imaginea de neutralitate, într-un mediu politico-mediatic agresiv (Lazăr, M. 2000b). Indiferent de motivațiile unor atari rețineri, rezultatul, din punct de vedere al comunicării și dezbaterii științifice, este cu totul indezirabil. Volumul mare și sumar prelucrat de date referitoare la diferitele aspecte ale relațiilor interetnice, se constituie ca o resursă primară relativ amorfă. Lipsește structurarea lor în funcție de ipotezele inițiale, raportarea lor la alte date,

evidențierea unor tendițe în timp etc, și, poate cel mai important, se constată lipsa de raportare reciprocă clar asumată, critică sau constructivă.

În ceea ce privește aspectul critic, nu avem cunoștință de nici o dezbatere profesională despre rezultatele (să nu mai vorbim de interpretarea datelor¹²) diferitelor cercetări. Referitor la aspectul constructiv, trebuie menționată lipsa de comparabilitate între rezultatele diferitelor cercetări, datorită unor moduri foarte diferite de a formula întrebările. Sînt rare situațiile în care se preiau (fie și într-o formă îmbunătățită) moduri de a operaționaliza teme sau probleme, majoritatea cercetărilor citate manifestînd simptomele unui solipsism profesional.

În acest context este deja deplasat să așteptăm ca pe baza acestor cercetări să se facă o evaluare sintetică a dinamicii relațiilor interetnice, sau ca ele să stea la baza unor demersuri analitice făcute din alte perspective decît cea sociologică, cum ar fi cea politologică. Aceste analize, concentrîndu-se asupra impactului mobilizator sau al suportului public ale diferitelor discursuri identitare, folosesc frecvent presupuziții sociologice referitor la dispozițiile latente ale populației, la mecanismele sociale și structurile mentalitare prin care se explică aderența populară la anumite retorici etniciste. Nu dorim să invocăm și să comentăm în detaliu variatele ipoteze sociologice invocate în diferite analize, ele au fost criticate¹³, și în mare parte se datorează tocmai lipsei unei perspective sociologice pertinente cu întrepreri și concluzii pregnante.

Acestea sînt tendințele marcante ale producției științifice sociologice autohtone. Nu am menționat proiectele inițiate de specialiști sau instituții din străinătate, cu sau fără colaboratori din România. Cu excepția cîtorva specialiști străini, deja consacrați, nu există o monitorizare, recenzare consecventă a materialelor publicate, nemaivorbind de articole traduse, adaptate și publicate privind rezultatele cercetărilor. În România lipsesc cu desăvîrșire asemenea servicii esențiale pentru practica științifică, deși există suficiente exemple, cum ar fi revista *Kisebbségkutató* [Cercetări despre minorități], incluzînd în special recenzii ale publicațiilor despre minorități și relații interetnice. Acest model ar trebui să constituie o sursă de inspirație (și, de ce nu, baza unui proiect instituțional) pentru diferitele instituții care se preocupă de problema relațiilor interetnice.

În concluzie, putem observa că problema majoră în evaluarea dinamicii opiniei publice în legătură cu dinamica relațiilor interetnice, nu este lipsa unor date produse în legătură cu acest subiect, ci carențele în modul în care s-au produs și diseminat aceste informații. Lipsa de instituționalizare a producției științifice, relațiile profesionale deficitare sau inexistente între cei preocupați de problematică, lipsa de coordonare, de debateri, funcționarea sub parametrii așteptați a forurilor de diseminare a producției științifice. Iată doar cîteva elemente care oferă un context de evaluarea datelor care stau la baza încercării noastre de a oferi o imagine referitoare la dinamica opiniei publice în legătură cu variatele aspecte politizate ale relațiilor interetnice.

În încercarea de a contura variațiunile în raportarea opiniei publice la câteva dintre aspectele politizate ale integrării diversității etno-culturale, ne vom concentra preponderent asupra opiniilor populației majoritare relativ la minoritatea maghiară din România. Rațiunile unei asemenea limitări a analizei sînt multiple, menționăm aici doar câteva.

Strategia politică a UDMR, sprijinită de minoritatea maghiară, a reprezentat una dintre provocările majore pentru viața politică din România, implicînd dezbateri îndelungate cu ecouri mass-media adecvate. Ca atare variatele aspecte și dimensiuni ale acestui proces au fost bine articulate public.

Fiind probleme larg dezbătute public, pozițiile exprimate sînt clar delimitate, există toate premisele ca să presupunem că o mare parte din populație are o raportare relativ bine definită în legătură cu variatele opțiuni exprimate. Un exemplu ar fi dezbaterile legitimității UDMR ca partid etnic. În timp s-au articulat, s-au reluat și exprimat mai multe opinii (de la interzicerea acestui partid, pînă la o formulă consociativă de guvernare, care ar implica co-optarea consecventă a reprezentanților minorității maghiare în guvern), deci putem presupune că o mare parte din populație și-a putut forma o opțiune în legătură cu această problemă.

De ce ne concentrăm doar pe populația majoritară? Pe de o parte pentru că avem mai multe date despre această populație. O parte din datele prelucrate aici provin din cercetări care s-au făcut pe eșantioane reprezentative la nivel național, chiar și în anumite situații în care a existat un subeșantion maghiar separat, acesta era de un volum redus, ca atare avem rețineri de ordin metodologic în folosirea acestor date.

Singurul program de cercetare, pornind de la datele căruiia putem schița o evaluare longitudinală (evoluția în timp a percepțiilor) și care corespunde tuturor canoanelor metodologice este programul New Democracies Barometer (în continuare NDB). În cadrul acestui program, în perioada 1992-1998 s-au desfășurat cîte trei anchete în majoritatea țărilor foste comuniste din Europa Centrală și de Est. Variatele aspecte măsurate au fost urmărite în mod constant și relativ regulat, la diferitele anchete s-a folosit un instrument de măsurare identic.

Una dintre dimensiunile urmărite în cadrul programului s-a referit la percepțiile subiective referitoare la variatele surse de risc asupra securității țărilor respective (Haerpfer, C. 1999). Între acestea au fost incluse și minoritățile etnice, formulîndu-se o întrebare generală despre măsura în care minoritățile sînt percepute ca amenințînd pacea și securitatea țării (Rose, R and Haerpfer, C, 1998, pp. 4).

Înainte de interpretarea acestor date din perspectiva analizei noastre, trebuie să atragem atenția asupra unui pericol. și anume comparația între țări¹⁴ sau evaluarea poziției unei țări prin raportare la media țărilor din regiunea în care s-au desfășurat anchetele. Diferențele sînt majore atît sub aspectul structurii etnice a populațiilor studiate, cît și a problemelor etnopolitice existente în fiecare țară. De

exemplu în Polonia 97,6% din populație se declară poloneză, pe cînd în Slovacia ponderea celor de naționalitate slovacă este de 85,7%, sau în Ucraina 27% se declară de altă naționalitate decît ucraineană. Tot așa, este inadecvat să comparăm situația Croației, țară în care, chiar în perioada desfășurării proiectului, era un război etnic, cu Slovenia care a reușit să-și negocieze mai pașnic ieșirea din federația Iugoslavă.

Tabel 1.

Procentajul celor care percep minoritățile etnice ca o amenințare (mare sau semnificativă) la adresa păcii și securității din țară. – eșantion reprezentativ pentru toată populația României.

Țara	1992/1993	1995	1998
Slovacia	53	49	43
România	60	33	32
Bulgaria	46	36	29
Cehia	44	14	25
Ungaria	26	15	19
Polonia	35	8	17
Slovenia	13	20	10
Croația	57	42	39
Ucraina	24	15	15
Belarus	30	14	14
Media CEE	40	25	25

Tendențele manifestate în timp, în fiecare țară luată separat, sînt singurele elemente care ne pot releva ceva din dinamica schimbătoare a modului de evaluare a potențialului de risc presupus reprezentat de minoritățile etnice.

Ceea ce este interesant pentru România, nu este atît o descreștere semnificativă a ponderii celor care consideră că minoritățile etnice reprezintă o amenințare, ci o descreștere într-o perioadă (1995) în care, cel puțin sub aspect etnopolitic, asistăm la o escaladare a tensiunilor în jurul temei etnice, mai exact a celei maghiare. Desigur, nu avem date exacte despre perioada înregistrării datelor din România, și nici nu dorim să deschidem discuții teoretice despre factorii ce influențează opinia publică, totuși doar cu titlu ilustrativ menționăm cîteva evenimente pornind de la care cu greu s-ar putea preconiza o descreștere semnificativă a procentajului acelor care consideră minoritățile un pericol potențial.

În ianuarie 1995 se oficializează legăturile dintre PDSR și partidele considerate ultranaționaliste (PRM și PUNR), ale căror reprezentanți cer repetat și insistent scoaterea în afara legii a UDMR. Paralel cu aceasta, Convenția Democratică, invocînd argumente naționale (refuzul UDMR de a recunoaște caracterul național

și unitar al statului) se îndepărtează de această organizație. Este anul adoptării unei legi a învățământului, vehement contestată de UDMR, amenințând cu inițierea unor acțiuni de nesupunere civică. Paroxismul pînă la care s-a ajuns este ilustrat și de faptul că apar știri conform cărora diferiți lideri ai unor organizații minoritare (în afară de cei maghiarii, și un lider rrom și german) au primit colete poștale conținând bombe artizanale¹⁵.

În acest context descreșterea pare surprinzătoare, dar și mai surprinzător pare faptul că procentajul celor care în 1998 consideră că minoritățile, grupurile etnice reprezintă un pericol, nu s-a schimbat semnificativ în comparație cu 1995, deși, teoretic vorbind, ar fi trebuit deja să se facă simțit efectul depășirii pragului psihologic implicat de co-optarea UDMR la guvernare.

Desigur, nu populația este de vină, ci presupuzițiile referitoare la impactul schimbărilor etnopolitice asupra modului în care populația evaluează relațiile interetnice. Avînd în vedere că nu avem o cunoaștere aprofundată a datelor cercetării New Democracies Barometer, putem doar emite presupuziții referitoare la sensul în care subiecții au reflectat asupra răspunsului în diferitele perioade în care s-au înregistrat datele.

În 1995 reducerea temerilor față de pericolele implicate de acțiunile presupus subversive și destabilizatoare ale minorităților pot fi legate tocmai de articularea clară, de activitatea și discursul coaliției denumite și *patrulaterul roșu*¹⁶. Discursul antimaghiar, deșăntat și extremist, putea fi un element care să creeze iluzia unui control puternic al posibilelor manifestări subversive ale acestei minorități.

În timpul sondajului NDB din 1998, taman invers, controlul prin co-optare (inclusiv UDMR în coaliție) putea să liniștească o parte semnificativă din populație.

Dar nu putem exclude nici o schimbare de mentalitate, cel puțin la o parte semnificativă a populației, determinată de familiarizarea cu formele de tensiune și conflict politic, care în timp au ajuns să fie percepute ca fiind inerente sistemului democratic.

Nu avem suficiente date pentru a evalua exact mecanismele dominante care au influențat modul de raportare la aspectul la care se referă datele reproduse din această anchetă. Cert este că așa cum apare și cum este interpretat în sursele citate de noi (Rose, R and Haerpfer, C, 1998; Haerpfer, C, 1999), creează iluzia unui indicator universal. Ceea ce putem accepta, doar dacă nu ne interesează nuanțele, contextul, și rămînem la nivelul cel mai evident al interpretării datelor: în timp, în România populația a considerat că are mai puține motive de a privi minoritățile ca un pericol potențial pentru stabilitatea internă. Se pare că această descreștere nu este determinată de evoluțiile etnopolitice, cel puțin așa cum ele sînt reconstituite și evaluate de discursul savant.

După cum am menționat cercetarea NDB are o semnificație aparte pentru că a fost singura care a acoperit o perioadă foarte lungă, și din cîte am putut deduce,

a fost relativ constantă în metoda redactării și aplicării chestionarului, respectiv în modul de construire a eșantionului.

Desigur ea nu reprezintă singura sursă empirică pe baza căreia am putea încerca un răspuns, există și alte cercetări care furnizează date utile în schițarea unor modele descriptive referitor la dinamica percepției populației asupra diferitelor aspecte ale relațiilor interetnice.

Astfel datele uneia dintre primele cercetări la care am avut acces (întreprinse în 1991) arată că, exceptând etnia rroma, populația României se raportează mai degrabă neutru la celelalte grupuri etnice care trăiesc în România.

Tabel 2.

Față de următoarele naționalități aveți sentimente de simpatie sau de antipatie?
(Datculescu, P., 1992, p. 139) – eșantion reprezentativ pentru toată populația României, 1991.

	Simpatie	antipatie	niciuna
Evrei	29	10	61
Germani	49	4	47
Romi	5	68	27
Maghiari	16	34	50

În 1997 (decembrie) un sondaj CURS pune o întrebare cu un conținut diferit, dar de un grad suficient de generalitate ca să-l cităm aici ca termen de comparație.

Tabel 3.

În general cum evaluați maghiarii din România – reprezentativ numai pentru populația de naționalitate română

Nu știe	Foarte favorabil	Favorabil	Defavorabil	Foarte defavorabil
7,1	15,1	29,3	43,6	4,9

Dacă ne reprimăm parțial criticismul metodologic (legat de posibilele interpretări ale sensului întrebării, metodologia de aplicare, populație studiată etc), putem trage câteva concluzii despre tendințele manifestate în populație referitor la problema minoritară, în general, la *problema* maghiară (cea mai politizată și mediatizată), în particular.

Observăm o relativă echilibrare în 1997 a ponderii atitudinilor favorabile cu cele defavorabile. Creșterea în 1997 de la 34% la peste 48% a ponderii celor care se raportează defavorabil la maghiari, trebuie corelată cu creșterea și mai pronunțată a celor care evaluează favorabil această minoritate (de la 16% la 43,4%). Ca atare dacă în 1991 raportul dintre cei care considerau că se raportează negativ (antipatie)

și cei care se raportează pozitiv (simpatie) era de doi la unu, în 1997 avem ponderi foarte apropiate.

Creșterea ponderii acelor care au o opțiune non-neutră în evaluarea generală a relației dintre români și maghiari parțial se datorează scalei de evaluare pe care subiecții și-au putut exprima opiniile¹⁷. Dar, făcând abstracție de alte considerente metodologice, poate că reflectă și o anumită sensibilizare a populației în legătură cu variatele aspecte ale relației dintre majoritate și diferitele minorități.

Totuși după cum vom putea constata și din datele ce urmează să fie prezentate, această presupunere se poate susține într-o foarte mică măsură, în sensul că într-adevăr în timp crește ponderea populației care are o poziție clar definită, dar aceasta nu este univocă, în diferitele anchete ulterior efectuate există problematizări la care avem o rată foarte ridicată de non-răspunsuri.

De exemplu într-o anchetă CCRIT (Culic, I., Horváth I. and Lazăr, M., 2000) din 2000, la o întrebare le fel de generală ca cele anterior prezentate, de genul *Cum ați caracteriza relațiile dintre români și maghiarii din România*, rata non-răspunsurilor populației românești a fost de 21%. Tot în cadrul acestei cercetări, la întrebări de genul *În comparație cu perioada ... cum evaluați relațiile dintre români și maghiari*¹⁸, am înregistrat o rată de non-răspunsuri de peste 30% la populația de origine română.

Un alt mod de a evalua dinamica relațiilor intercomunitare este cel în care subiecții sînt rugați să aprecieze sensul, dinamica schimbării relațiilor interetnice. Sub acest aspect cercetările efectuate de IMAS între 1994-1995¹⁹ reprezintă o bază adecvată de plecare și de comparație.

Tabel 4.

După 1989 cum au evoluat relațiile dintre români și maghiari? – reprezentativ numai pentru populația de naționalitate română

	nu știe	schimbate în rău	rămase neschimbate	schimbate în bine
1994	1	64	30	5
1995	1	65	32	2
1996	–	60	37	3

După cum arată această serie de cercetări, pentru perioada în care evoluțiile etnopolitice au fost marcate de discursuri și accente antiminoritare, mai concret antimaghiare (vezi Gallagher, T. 1999, Oprescu D. 2001), populația română a avut percepția schimbării în rău. Aceasta fiind probabil motivată de percepția unei stări tensional-conflictuale bine articulate, cel puțin așa cum reiese din datele paralele publicate în aceeași broșură.

Tabel 5.

Între români și maghiari, sînt mai multe sau mai puține neînțelegeri decît înainte de 1989 – Ponderea celor care consideră că sînt mai multe. – reprezentativ numai pentru populația de naționalitate română

1994	1995	1996
52	59	55

În 2000 CCRIT (Culic, I., Horváth I. and Lazăr, M., 2000) reia, într-o formă asemănătoare întrebarea.

Tabel 6.

În prezent relațiile dintre români și maghiari sînt mai bune sau mai proaste în comparație cu perioada de dinainte de 1989 – reprezentativ numai pentru populația de naționalitate română

nu știe	s-au schimbat în rău	au rămas neschimbate	s-au schimbat în bine
32,9	24,1	24	29

Datele din 2000 (Tabelul 6), comparate cu cele înregistrate în perioada 1994-1996 arată o tendință clară de ameliorare a percepției privind relațiile dintre români și maghiari. În 2000 aproape o treime din populație consideră că relațiile româno-maghiare s-au îmbunătățit, în comparație cu 1996 cînd practic era neglijabilă ponderea acelor care considerau configurația acestor relații ca fiind mai pozitive raportat la perioada de dinainte de 1989.

Ce semnificație poate avea această evoluție?

Oare avem de a face cu o creștere a toleranței populației față de maghiari? Parțial poate fi susținută și această teză, dar datele care le avem nu sînt convingătoare.

Referitor la anumite teme, des invocate, ale contenciosului UDMR cu statul român, asistăm la o creștere în anumite situații (vezi dreptul de a avea școli proprii tabelul 9. din anexe), la altele a rămas neschimbat (tabel 10 anexe). Respectiv la acele teme care în perioada sondajului CURS 1997 erau fierbinți (limba predării istoriei geografiei, cea a examenului de admitere²⁰), refuzul majoritar este univoc. Foarte probabil că tendința de schimbare a evaluărilor relației dintre români și maghiari este legată de alți factori decît o sensibilitate crescută a populației față de problemele minoritare.

Asemenea elemente ar fi o anumită dinamică a percepției despre democrație, despre promovarea intereselor într-un sistem politic democratic. Un alt element ce ar explica o evoluție pozitivă a percepției asupra dinamicii relațiilor româno-maghiare ține de reconfigurarea la nivelul politicului a modului de a gestiona problemele legate de relațiile interetnice.

În primul rînd evaluările din perioada '94- '96 sînt evidente determinate de cîteva elemente importante. Primul ține de nivelul scăzut de toleranță a populației la conflicte și tensiuni. Acesta nu este doar rezultatul convulsiilor sociale, al violenței politice specifice primilor ani de după 1989, ci ține și de un anumit mod de a vedea relația dintre societate și sfera politică.

În contextul exercițiului prelungit al etatismului și dirijismului comunist, o dominantă a reprezentării relațiilor dintre politică și societate implica acceptarea de la sine înțeleasă a autonomiei și primatului politicului față de societate.

Sistemul democratic era înțeles mai ales sub aspectul pluralismului și al competiției politice a partidelor, votul fiind un ritual de masă al investirii cu putere a unui partid (unei coaliții), care, în rest, trebuia lăsat să lucreze. În eventualitatea în care nu producea beneficiile așteptate de societate se organizau alte alegeri.

În acest context *zgomotul* minorității (luat în sens general ca orice grup care nu face parte din majoritatea care guvernează), al diferitelor grupe de presiune nu era înțeles, ca parte a procesului politic, ca un accesoriu obligatoriu al guvernării. Guvernarea în special, era reprezentată ca un act de inginerie socială, capabil să determine inclusiv nevoile societății, ca atare promovarea de interese, articularea în sfera politicului a unor nevoi speciale erau considerate gesturi menite să distorbe actul guvernării. Tensiunile politice generate de minorități (înțelese în sensul mai larg al termenului) limitau eficiența guvernului în producerea beneficiilor promise.

În acest context pretențiile maghiarilor erau reprezentate ca impietînd asupra eficienței democrației (așa cum era ea înțeleasă) în două sensuri. Primul este cel deja prezentat, era o minoritate care nu lăsa guvernării să lucreze eficient, în al doilea sens erau problematice pentru că erau ilegitime. Ilegitime în contextul statului național, ilegitime pentru că distrugeau iluzia unei coexistențe neproblematică de dinainte de 1989 des invocată în retorica dominantă pînă în 1996.

Din 1996 se produce o schimbare semnificativă, se acceptă ca fiind legitimă o parte din ceea ce cere UDMR, respectiv se limitează registrul manifestărilor prin care acest partid etnic își promova interesele²¹, și legat de aceasta se răresc și pateticele ieșiri la scenă ale politicianilor cu recitalul despre lipsa de loialitate a minorității maghiare.

Reducerea tensiunilor vizibile, imaginea de control prin co-optare a UDMR, iată o posibilă explicație a creșterii semnificative în 2000 a ponderii românilor care declară că, în comparație cu 1989, relațiile româno-maghiare s-au îmbunătățit.

Dar nu putem exclude nici o schimbare a modului în care o parte din populație reprezintă democrația, acceptarea ideii că promovarea intereselor este inerentă funcționării unui sistem democratic. Cu cel puțin o parte a acestor interese populația poate fi în profund dezacord, dar în sine o mare parte acceptă ideea că democrația este o arenă deschisă a negocierilor despre aproape orice subiect.

Ideea unei familiarizări cu un partid etnic în cadrul establishmentului politic românesc, respectiv efectele benefice ale procesului de structurare a dezbaterii politice pe această temă sînt reflectate și de alte date ale anchetelor efectuate în decursul ultimului deceniu.

Astfel se vede o creștere evidentă a ponderii acelor care consideră acceptabilă prezența unor partide care reprezintă interesele unor grupuri identitare.

Tabel 7.

Sînteți de acord ca minoritățile să aibă partide politice proprii? – reprezentativ numai pentru populația de naționalitate română

	Nu știe	Da	Nu
IMAS 1994	15	42	43
IMAS 1995	13	43	44
IMAS 1996	11	43	45
CURS 1997	8,1	50,5	41,4

Mai mult decît atît, după cum arată datele CCRIT din 2000, există un sprijin de aproximativ 10% pentru o formă consociativă, respectiv aproape jumătate din populație acceptă ideea participării UDMR într-o coaliție de guvernare.

Tabel 8.

Cu care dintre următoarele afirmații referitoare la UDMR ați fi mai degrabă de acord? – reprezentativ numai pentru populația de naționalitate română

Indiferent cine cîștigă alegerile, este bine ca UDMR să fie cooptată la guvernare	11,7
Ca orice alt partid din România, UDMR poate face parte din coaliția care guvernează	34,8
UDMR poate fi acceptată în Parlament, dar nu poate fi acceptată la guvernare	20,7
UDMR ar trebui acceptată doar ca o organizație culturală a maghiarilor din România, fără reprezentare în Parlament	21
UDMR, ca organizație, ar trebui interzisă	9,5
Nu știe, nu răspunde	2,1

Pentru o parte semnificativă (aproximativ o treime) din populația majoritară tema maghiară în general are o relevanță redusă, în extremis se poate afirma că nu face parte din acele probleme vizavi de care să-și fi format păreri, sau atitudini generale. Se pare că prezența pronunțată a discursului etnicist în dezbaterile publice, formulat de regulă în legătură cu tema maghiară, nu a avut un impact major în

populație. Desigur, cum se poate observa din datele prezentate în anexe, pe teme punctuale actuale preiau discursul dominant.

Pe de altă parte nu se poate vorbi la nivelul majorității de o respingere a maghiarilor în general. Avem un segment de populație care are atitudini net defavorabile în legătură cu maghiarii în general, dar și un segment de un volum aproximativ identic al acelora care se raportează în mod selectiv la sfera problematică legată de maghiari. □

ANEXE

Tabel 9.

Sînteți de acord ca minoritățile să poată avea școli proprii? – reprezentativ numai pentru populația de naționalitate română

	anul	nu știe	da	nu
IMAS ²²	1995	4	16	80
IMAS ²³	1996	4	16	80
CURS ²⁴	1997	6,4	25,4	68,2

Tabel 10.

Sînteți de acord ca minoritățile să-și poată folosi limba maternă în contactul cu administrația publică? – reprezentativ numai pentru populația de naționalitate română

	anul	nu știe	da	nu
IMAS ²⁵	1995	3	13	84
IMAS ²⁶	1996	5	13	83
CURS ²⁷	1997	6,6	13,1	80,3

Tabel 11.

Sînteți de acord ca minoritățile să aibă biserici proprii? – ²⁸

Nu știe	Da	Nu
3,6	77,2	19,2

Tabel 12.

Sînteți de acord ca minoritățile să aibă presă în limba lor maternă?²⁹

Nu știe	Da	Nu
6,1	64,3	29,6

Tabel 13.

Să dea examen de admitere în limba maternă³⁰

Nu știe	Da	Nu
6,1	9,2	84,7

Tabel 14.

Să învețe în limba maternă geografia și istoria României³¹

Nu știe	Da	Nu
5,0	11,5	83,5

BIBLIOGRAFIE

1. Abraham, D., Chelcea, S., Bădescu, I. (1995); *Interethnic Relations in Romania*, Cluj Napoca: Editura Carpatica.
 2. Andreescu, G. și Molnár G. ed. (1999) *Problema transilvană* București: Polirom.
 3. Andreescu, G (1999) 'Lentoarea conceptelor viteza evenimentelor' In Andreescu, G. și Molnár G ed. (1999) op.cit. pp. 191 – 215.
 4. Bárdi N. și Eger Gy. ed. (2000) *Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar szervezetek dokumentumaiból 1989 – 1999* Budapest: Teleki László Alapítvány, pp. 691 – 732.
 5. Brubaker. R. (1998) 'Myths and misconceptions in the study of nationalism' In Hall, JA. (ed.) *The State of the Nation. Ernst Gellner and the Theory of Nationalism*. Cambridge University Press, pp. 272 – 306.
 6. Csepeli Gy., Örkény A., Székelyi M. (2000) 'Representations of Ethnic Co-existence in Transylvania' In Nastasă, L and Salat L. *Interethnic Relations in Post-Communist Romania* Cluj-Napoca: Ethnocultural Diversity Resource Center, pp. 133 – 162.
 7. Csepeli Gy., Örkény A., Székelyi M., Csere G. (1998) 'Report from the Fairy Garden: The National Identity Models of Romanian Hungarians and Romanians', In Kolosi T. Tóth I. Vukovich Gy. (ed.) *Social Report* Budapest: TARKI, pp. 519 – 540.
 8. Culic, I. (1999): 'Dilema minoritarului: între identitate civilă și identitate națională' In Culic, I., Horváth I. and Stan C. (ed.) *Reflecții asupra diferenței* Cluj: Limes, pp. 35 – 47.
 9. Culic, I., Horváth I. and Lazăr, M. (2000) *Ethnobarometer May-June 2000* Cluj-Napoca: CCRIT
 10. Culic, I., Horváth I., Lazăr, M., Magyari N. (1998) *Românii și maghiarii în tranziția postcomunistă. Imagini mentale și relații interetnice în Transilvania* Cluj-Napoca: CCRIT
 11. Culic, I., Horváth, I. și Raț, C. (2000): 'Etnobarometru' In Nastasă, L and Salat L. *Interethnic Relations in Post-Communist Romania* Cluj-Napoca: Ethnocultural Diversity Resource Center, pp. 253 – 359.
 12. CURS – Centrul de Sociologie Urbană și Regională (1997) *Sondaj național de opinie, 4 – 11 decembrie 1997*.
 13. Datculescu, P. (1992) 'Social Change and Changing public Opinion in Romania After the 1990 Election.' In Nelson. D. N. (ed.) *Romania after Tyranny* Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Freeman, O. (1997): 'La société, cette grande absente. Essai critique sur les analyses occidentales du nationalisme pos-communiste' In *Balkanologie* Vol. I. Nr. Iuliet 1997.

15. Gallagher, T: *Democrație și naționalism în România. 1989-1998* București: ALL, 1999.
16. Gereben F. (1999): *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében* Osiris Kiadó.
17. Haddock, B., Caraiani, O., (1999) ‘ Nationalism and civil society in Romania’ In *Political Studies* 1999 June, Vol 47. nr. 2.
18. Haerpfer, C. (1999) ‘Old and New Security Issues in Post-Communist Eastern Europe: Results of 11 Nation Study’ In *Europe-Asia Studies* September/1999.
19. Horváth, I. (1999) ‘ Multiculturalismul în România: alternativă sau eschivă’ In Culic, I., Horváth I. and Stan C. (ed.) *Reflecții asupra diferenței* Cluj: Limes, pp. 1- 11.
20. Kivu, M. (1994): ‘O abordare empirică a relației dintre români și maghiari’ În *Revista de cercetări sociale*, nr 4/1994.
21. Lazăr, M. (2000a) ‘Identity Perceptions and Interethnic Relations in Szeklerland. Elements for *Deconstruction and Reconstruction*’ In Nastasă L. and Salat L ed. (2000) op. cit. pp. 351 – 394.
22. Lazăr, M. (2000b) ‘*Subiectivisme* transilvane în trecerea de la utopie la știință’ In. *Provincia aprilie*, 2000.
23. Lőrincz D. J. (2000) *A társadalomtudományok helyzete Romániában 1989 után* In REGIO 2000/1, pp. 238 – 248.
24. Mungiu – Pipidi, A. (1999) *Transilvania subiectivă* București: Humanitas.
25. Opreșcu, D. (2001) ‘Un pas greșit în direcția cea bună. România și minoritățile naționale (1990 – 2000)’ In *Sfrea Politicii* nr. 87-88 pp. 46 – 56.
26. RFE/RL: Eastern European Perspectives vezi la <http://www.rferl.org/eeppreport/archives.html>.
27. Rose, R and Haerpfer, C. (1998) *Trends in Democracies and Markets: New Democracies Barometer 1991-98* Glasgow: Centre for the Study of Public Policy.
28. Sorbán, A. (1999) ‘Emigrációs potencial a határon túl élő magyar közösségek körében (1997). Elvándorlók, az elvándorlás gondolatával foglakozók és szülőföldjükön maradók’ In. *Magyar kisebbség* 2-3/1999 vezi și la adresa: <http://www.hhrf.org/magyarkisebbsseg/9902/m990226.htm>.
29. Verdery, K (1991) *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural politics in Ceausescu's Romania* Berkeley: University of California Press.
30. Severin, A., Andreescu, G. (2000) *Locurile unde se construiește Europa. Adrian Severin în dialog cu Gabriel Andreescu* Iași: Polirom.

NOTE

1. Despre această moștenire ideologică vezi Verdery, K. 1991.
2. Despre fascinația naționalismului și modul în care această ideologie a fost instrumentalizată de diferitele partide de pe eșichierul politic românesc de după 1989, vezi în Gallagher, T. 1999.
3. Vezi cartea lui Gallagher (1999) dar și articolele, minuțios documentate (articole scrise în majoritate de Michael Shafir) de pe pagina RFE/RL Eastern European Perspectives.
4. Proiect on Ethnic Relations organizează în august 1993 la Neptun o întâlnire „informală” între politicieni UDMR și PDSR din linia a doua a partidelor respective. Sînt convenite anumite schimbări pozitive referitor la învățămîntul superior în limba maghiară, inscripții bilingve etc.
5. Despre contextul confuz, lipsa oricărei perspective strategice legate de co-optarea UDMR la guvernare vezi Severin, A. și Andreescu, G. 2000, pp. 21 – 32.
6. Vezi mai multe numere din revista Altera respectiva sinteza dezbaterii despre autonomie regionalism, devoluție (In Andreescu, G. and Molnár G. ed. 1999).

7. Cu toate că din 1998 încoace și la nivelul marii politici asistăm la vehicularea termenului de multiculturalism, el fiind inclus și în varianta modificată a legii învățământului, ar fi prematur să-l considerăm a fi ceva mai mult decât o expresie la modă (Horváth I., 1999).

8. Vezi broșura publicată în 1996 de IMAS *Relațiile interetnice în România*. Datele din această broșură au apărut în mai multe numere ale revistei KORUNK (inițiatorul seriei de cercetări), și ulterior în alte reviste (Kivu, M., 1994).

9. Datele au fost publicate într-o broșură (CURS 1997), respectiv baza de date a fost făcută publică, fiind accesibilă la: <http://www.osf.ro/bop.htm>. Dealtfel datele prezentate în acest articol sînt prelucrări ale datelor obținute din baza de date care poate fi găsită la adresa Internet menționată.

10. Autorii au sub tipar o carte ce valorifică rezultatele cercetării menționate dar într-un context comparativ Central European.

11. Vezi relatarea despre prezentarea datelor unui sondaj efectuat în rîndul maghiarilor care trăiesc în statele învecinate Ungariei, în f.a. 'Felmérés a határon túli magyarokról. Remények és igények' In HVG 1999/32, pp. 99 – 101.

12. Excepție recenzia lui Lazăr M. (2000b) despre ancheta/cartea lui Mungiu-Pippidi (1999).

13. Despre clișeele promovate în studiul naționalismului de literatura occidentală vezi : Freeman, O., 1997 și Brubaker. R., 1998.

14. Prezentăm datele altor țări în care s-a aplicat chestionarul, doar ca termen de comparație privind **dinamica** schimbării percepțiilor subiective.

15. Vezi în cronologia relațiilor interetnice din România in Bárdi N și Éger Gy. (2000), p. 723.

16. Coaliția de guvernare care funcționa de facto începînd cu anul 1993, dar s-a oficializat în 1995.

17. Sau poate că este vorba doar de faptul că din 1991 sondajul ca practică s-a generalizat, oamenii puțînd să-și formeze o imagine asupra modului de funcționare și a funcțiilor comunicaționale mai generale ale acestei modalități de a reflecta despre treburile publice. Ca familiaritatea să stea la baza reducerii ponderii acelor care nu se pronunță.

18. Vezi întrebările exacte în continuare.

19. Vezi broșura publicată în 1996 de IMAS *Relațiile interetnice în România*. Datele din această broșură au apărut în mai multe numere ale revistei KORUNK (inițiatorul seriei de cercetări), și ulterior în alte reviste (Kivu, M., 1994).

20. Vezi tabelele 13 și 14.

21. Mai puține declarații surpriză ale liderilor, o rețineră în evaluări în contactele cu diferitele organizații internaționale etc.

22. IMAS *Relațiile interetnice în România*. aprilie, 1996. — reprezentativ numai pentru populația de naționalitate română.

23. idem.

24. CURS BOP 1997 Decembrie — reprezentativ numai pentru populația de naționalitate română.

25. IMAS *Relațiile interetnice în România*. aprilie, 1996. — reprezentativ numai pentru populația de naționalitate română.

26. idem.

27. CURS BOP 1997 Decembrie — reprezentativ numai pentru populația de naționalitate română.

28. idem.

- 29. idem.
- 30. idem.
- 31. idem.

István HORVÁTH (n. 1966), absolvent al Universității Babeș-Bolyai, specializarea filozofie-sociologie, doctorand în sociologie pe tema „Politici lingvistice și sociolingvistică”. Lector al Catedrei de sociologie al Universității Babeș-Bolyai și director adjunct al Centrului de Cercetare al Relațiilor Interetnice. A publicat numeroase studii în domeniul relațiilor interetnice, coeditor al volumului *Reflecții asupra diferenței*.

Marius LAZĂR (n. 1959), absolvent al Universității Babeș-Bolyai, specializarea filozofie, doctor în sociologie (cu lucrarea de disertare „Etnocentrism și integrare europeană în conștiința culturală românească”). Lector al Facultății de sociologie și asistență socială al Universității Babeș-Bolyai și director al Centrului de Cercetare al Relațiilor Interetnice. A publicat numeroase studii în domeniul sociologiei elitelor intelectuale, al procesului de construcție a culturilor și literaturilor naționale, al naționalismului și relațiilor interetnice.